

József Attila Istene

Született 1934-ben Budapesten. Író, költő. Budapesti tanulmányai után Nagy Britanniába emigrált. 1962-89 között magyar, angol és walesi nyelvű munkái jelentek meg. Legutóbbi írását 1991. 4. számunkban közöltük.

Elfogadható az a címváltozat, hogy a *Költő Isten-képéről* beszéljünk, de egy képnek — még egy elképzelt képnek is — kerete van, és Attila Isten-képe csak egy-egy adott vers vagy verscsoport erejéig gondolható keretbe. József Attila plasztikus költő, akinél az ún. absztrakt gondolatok is szinte kitapintható hasonlatokkal, metaforákkal, allegóriákkal, készülőben lévő vagy kész képekkel, élőlény-szerűen lüktető versszakokkal jelentkeznek. Minden Istenhez intézett vagy róla szóló versében — vagy azok mögött, rejtettebben — van egy kép is, csakhogy ez a kép szinte versről-versre változik, alakul, már-már elhomályosul, eltűnik, majd ismét előbukkan, és mást mutat.

Ugyanakkor — tehát a kifejezetten „istenes” versekkel egyidőben — olyan verseket is írt a költő, amelyekben név szerint nem fordul elő az Isten, sőt még alakját sem kell feltételeznünk, mert *akarata* bele van írva az emberi sorsba, vagy törvényei olyan pompás rendszerben jelentkeznek, hogy a törvény-formálta anyag, vagyis a törvényszerű és harmonikus világ feltételezi az Örökkévaló Mindenhatót.

Mindezeket a szempontokat, illetve versfajtaikat figyelembe véve helyesebb talán József Attila *Istenéről*, mint Isten-képéről beszélnünk.

Bár Isten gondolata, tettei, alakja és főként törvényei végigkísérik József Attilát egész életén, költői gyakorlatában négy korszakba oszthatók Istenes versei.

- 1) A korai versekre a *Tiszta szívvel* határvidékéig.
- 2) Férfikorának verseire, 1925 második felétől körülbelül 1933-ig az *Óda* keletkezéséig.
- 3) Az *Óda*, az *Eszmélet* és *A Dunánál*, a rend verseire.
- 4) Az utolsó évek, 1936 és főleg 1937 imádkozó verseire.

A versek, úgy véljük, jobban, igazabbul tükrözik valódi gondolkodásmódját, ideáinak változását, mint a róla feljegyzett párbeszédék illetve viták, levelek, s az a pár prózai mű, ami utána fennmaradt. Mégis ezekkel kezdjük. Leveleiben József Attila tudatos és fölsőbbrendű tudatszintézisre törekvő költőnek mutatja magát. (Válogatott levelek, P.I.M.). A levelek célja azonban mindvégig talmi: szerelemkérés, pénzkérés, beszámoló látott tájokról, költői forgácsok, gratulációk, az ihlet elemzése, mozgalmi tudnivalók, hálakifejezés. Az ún. pszichoanalitikus önelemzések saját betegségének természetével foglalkoznak. Az átok erejével igyekszik bennük túladni kibírhatatlan szenvedésein. Elképzeltető egy olyan teológiai és ontológiai álláspont, amely szerint a pszichoanalitikus iratokban megjelenő negatívum Isten ellentétének, a Sá-

tánnak műve lenne, ezt azonban József Attila személyével kapcsolatban nem tartjuk az elemzés vagy az összegzés használható szempontjának. A költő szenvedéseit illetve betegségét nem tulajdonította a Sátánnak. Van ugyan két-három olyan verse, amelyben az ördög megjelenik, ám az ördög versbeli léte nem több népdal- vagy népmesei motívumnál. Amikor a pokol tájairól szól, az evilági, a szívében megtapasztalt poklot vetíti elénk.

Barátai tanúsága szerint József Attila hitt is, meg nem is Istenben. Olykor szkeptikus volt, olykor istentagadó, néha imádkozott a Mindenhatóhoz, néha kizárta a gondolatát is. Vágó Mártával sokszor vitatkoztak Istenről.

A korai Isten-versek

A korai Isten-versek költője még korban is ifjú, nemcsak lélekben gyermek. Ez a gyermekiség örökéletű lesz és marad a költőben, egy idő után kultiválja is ezt, nem akarván lelkileg fölnőni, és később tudatosan vallja: önnön jó-rossz, azaz teljes gyermek belső mivoltát. Fontos tisztázni, hogy ez a világitó értelmű ember, aki egy adott értelemben szellemóriássá nőtte ki magát, belsőleg, érzelmileg, lelkileg sohasem vált felnőtté.

Mindkét *Isten* című verse, valamint a *Bibliai* című, gyermeki áhítatot előlegez egy koraérett szellemi felnőtt szókinccsével és attitűdjével kifejezve. Az egyikben Isten játszó- és beszélgetőtárs, a másikban Pantokrator, a világ olyan ura, akinek gondja van minden teremtményével, még a bogarak hazatalálásával is. Az *Uram!*-ban zsoltáros Isten ő, azaz zsoltáros Isten is: magasztos, érthetetlen, és bírálja a létnek, a költő sorsának is.

A tagadás fázisa

A Mindenható Isten végtelen rovátkákkal szántott-vetett arcát mutatja be a költő három különböző megvilágításban. Ám jön a hirtelen törés, a *Tiszta szívvel*. Óh igen, magyarázhatnánk a magyarázókkal, hogy az ebben megnyilatkozó nihilizmus részben alkalmi volt, részben allegorikus. De József Attila mindig is tisztában volt kimondott szavának erejével. Ha ő azt írta: *Nincsen apám, se anyám, / se istenem, se hazám*, akkor teljes árvaságát akarta közölni. A húszéves Attila ateista, kilép az istenhit köréből, istentagadóvá, haláljossá válik.

Ez a *tagadó fázis* nem tart sokáig.

Ha a korai versekben a gyermeklelkű, sőt biológiailag is fiatal József Attila szívét betöltő, többszólamú Isten-énekét látjuk, amely hisz az Atyában, a *Tiszta szívvel* a biológiai érettség, de az érzelmi későkamaszkor szülötte. A belső feszültségek robbanásig feszülnek, s a robbanás maga a vers. Az explozió után azonban ismét kitisztul a külső és belső léttér. *A láttam Uram, a hegyeidet* (Isten) ekkor születik. József Attila elkötelezett társadalomjavító lesz, verseinek dandárja — jó ideig — sorkatona ebben a harcban. A földi megváltás prototípusa a hírhedt és perbefogott *Lázadó Krisztus*, amely, mint a *Tiszta szívvel*, a szociológia határvidékéről való.

Ez a vers ismét egyike egy hasonló mentalitású csoportnak, ahol az Isten fia, majd a szentek nemcsak emberközelpben láthatók, de közönséges, szenvedő emberek lesznek. Hiányzik fejükről a glória, a túlvilági sugárkorona. A szegényember bújában-bájában osztoznak, minden szentség nélkül. A *Lázadó Krisztus*, ha úgy tetszik, már nem Istenfia, csupán *emberfia*. A jóval későbbi *Betlehemi királyok* ugyanezt a Krisztust idézi, de idillikusan és pólyában. A népköltésszerű megjelenés nem profanizálja, hanem sugárkörbe vonja a karácsonyt. A Jézuskáról viszont nem tudjuk meg, hogy Istenfia-e vagy sem.

Mindez nem zárja ki Isten hallgatólagos feltételezését. Mintha azt mondaná velük: mindenkire szólok — a részlet-hit mellékes.

A lázadó versekkel egyidőben jelennek meg, majd a következő, tehát a férfikornak nevezett periódusban megsokasodnak a *sors*-versek. Ilyen például a *Hosszú az Úristen* című, melyből azóta közmondás lett: „Hosszú az Úristen, rövid a szalonna”. Másutt a költő Isten fehér húsába harap. Fölfogható ez úgy is, mint az áldozás profanizálása. Ezzel rokon a *Szeretnének* című vers, amely Petőfi *Fa leszek, ha...* című versére utal.

A harmincas évek elején, korai Ady-imádatát és Juhász Gyulatiszteletét és-imitációját követőleg József Attila olyan módon fedezi fel Petőfit, hogy annak tudattartalmát a saját életére és korára vonatkoztatja. Istenfelfogása is hasonló lesz Petőfiéhez. A sors és Isten akarata közé náluk kettejüknel majdnem egyenlőségelet lehet tenni.

Panteizmus és animizmus

A korai verseiben már jelentkező panteista tendenciák itt uralkodóvá válnak. Innentől kezdve — tehát kb. 1930-31-et írunk — József Attila költészete gyarapodik egy korábban is jelentkező, de most dominánssá váló másik jelenséggel, az animizmussal. A tárgyaknak lelkük lesz, vagy mondjuk így: belső és egyedi dinamikájuk érvényesül a versekben. A politikai, mozgalmi, társadalmi költészet remekműveként számontartott *Külvárosi éj*, majd a *Téli éjszaka* tárgyait az emberi törődés hőmérséklete animizálja, azaz annak hiánya hűti, de minden egyest a saját lehetőségein belül. A súrolókefe moccan, a faldarab tűnődik, hulljon-e. Másutt az élőlény-hangya apró álmát alusza, csillámokra hajtja fejét. A költő tehát nemcsak animizál, hanem mikroszkópon keresztül is képes nézni és láttatni a világ teremtményeit.

A mikroszkóp és a távcső a 30-as évek Attilájának két poétikai eszköze. A távcső 1936-ig, nem keresi újra a személyes Istent. Ennek több oka van. Fő oka valószínűleg az, hogy 1930 vége és 1934 eleje között József Attila tagja az illegális Kommunista Pártnak, amely nemcsak vallásellenes, hanem — a marxi tanoknak megfelelően — elvből ateista is. Valószínű, hogy ezekben az években a költő elfogadja a materialista világnézetet, és a „szellemiséget” a matéria egy viszonylatában vagy viszonylatának fogja föl. Több, befejezetlen kísérletet tesz arra, hogy az ihletet, az iro-

dalmat, a forradalmiságot megmagyarázza, de elméleti fejtegetéseinek összeálló tézisést csak rajongói agyában állítja össze. (Ihlet-tana, Lengyel András jól látja ezt, főleg Crocén alapszik.)

Költészeti gyakorlatában is — 1933-tól kezdődően — valamiféle új szintézisre törekszik, s bár ez is töredékes marad, hátrahagy számunkra három olyan monumentális dokumentumot, mint az *Óda*, az *Eszmélet* és a *A Dunánál*.

A természeti és isteni rend

A *Tiszta szívvel* Sturm und Drang korszakából kilábaló költő a szegény ember sorsának és a Jóságnak szentel, mondhatni két egymással összefüggő, ha úgy tetszik egyetlen ciklust. Isten ott van a háttérben, néha megemlítve, többnyire személytelenül, *erő-ként*. A marxista korszakban az erő megmarad, Isten alámerül, és a szellem hol igen, hol nem látszik fenntartani polgárjogait.

Az *Ódához* érve azonban, úgy tetszik, hogy a természeti rend mint isteni rend implicite ismét helyet kér magának, s teszi ezt a szerelem/szeretet lendítőkerekének segítségével. A mozgalom egyik kifogása éppen az József Attila ellen, hogy befelé néz, és nem fogadja el, nem terjeszti a hivatalos álláspontokat, mint például a szociáldemokraták denunciacióját. Egységesíteni akar. Az *Óda* olyan szerelmes vers, (egységesítő!) amely az univerzum nevében segítségül hívja az emberi fejlődés segédtudományait: a biológiát, a kozmológiát, a fizikát és a pszichológiát. Az *Óda* költője harmonikus egészként látja a világegyetem működését, és hallgatólagosan elfogadja Dante *Divina Commediájának* utolsó sorát *l'amore che muove il sole e l'altre stelle*. (A szeretet kötőanyaga nélkül a világ számára darabokra török. A szeretet megjelenésével a cserepek összeformak: lásd a Flóra-verseket.)

A szeretet mint világmozgató erő

A szerelem a szeretet egyik válfaja. Szeretet nélkül az emberi lét nem tartható fenn. A költő vallja ezt, kezdettől végig, sőt, oly mértékben követeli jussát a szeretetből, hogy az kárpótolja őt — magyarán helyrebillentse — az elárvult évekért. Az *Óda* olyan világnézetet sugall, melyben a szeretet mint mozgatóerő a világ s az ezzel összefüggő világegyetem harmóniáját biztosítja. Ez ismét panteizmus, „Mily panteizmus játszik egyre vélem/ Hogy századok emlékét visszaélem” — írja, részben az *Óda* hatására, Kosztolányi a *Hajnali részegségben*.

Az *Eszmélet* — (időben most két és fél évet ugrottunk) — ugyancsak panteista himnusz, de középpontjában az emberi ész áll. Önmagában vizsgálva az *Eszmélet* a világrend logikájának poétikai tükré, de ez a tükör nem utasít el, és nem feltételez Istent. (Nem Szent Pál homályos tükré.) Habár, és ez nem elhanyagolandó, nem materialista káoszt, hanem törvények uralta rendet sugároz a költemény. Ebben a rendben törekszik az ember az ég felé. *Sic itur ad astra*.

Az utolsó évek nagy, személyes és kétségbeesetten vívódó versei képezik az Isten-versek utolsó csoportját.

Az utolsó korszak
versei

1937-ben három Isten-vers jelzi, hogy a költő valami olyat kísérel meg életében és költészetében, amitől nagy változást, ha úgy tetszik, megmenekülést vár. A *Nem emel föl*, a *Bukj föl az árból* és a *Négykézláb másztam* mindenki előtt ismeretes küzdő versek. A negyedik, a *Te a lelkek összessége* szintén Isten-vers, de már a megadás és a *Töredékek* között található, mert, feltételezhetően, az utolsó strófa lemaradt belőle.

Ezt a három verset életrajzi helyzetbe és szöveggörnyezetbe kell helyezni ahhoz, hogy mondanivalójukat jobban megértsük. Az 1937-es Isten-lírárt, tematikailag az 1936-os bűn- és büntetés-versek, illetve egy költemény kegyelem-gondolata előlegezi meg. Nem tudott túljutni azonban a bűn és büntetés gondolatán, sőt akárcsak Kafkának — akit műveiből ismert — egyik központi problémája lett a bűntelen bűn büntetése. A *félek a büntetéstől* szorongás mögött hatalmas, fenyegető árnyak állnak: az alá nem merült eredeti-bűn gondolat, a szinte biológiai-állati érzés (amit a kutyánál is megfigyelhetünk), hogy az autoritás rendjének megsértése büntetéssel jár, s egy magasabb fokon: sorsunk, azaz az Isten ítélete, eleve elrendeltetés. A téma a freudizmus központi kérdése is: ennek az ideológiának befolyása alatt követ el Attila gyermek-bűnöket. Megtámadja Juditot, Editet, az analitikusnő vőlegényét, végül még Flórát is, csaknem olyan vehemenssen, ahogy önmagával próbált elbánni. Az analízis nem oka, csupán fokozója agresszivitásának. A fékezhetetlenség — tudja, érzi, bevallja, bocsánatot kér érte — az ő szemében is bűn. 'Érthető tehát, hogy a késői versek hol a bűntelenség utáni, hol a bűnösség miatti büntetésről beszélnek.

Istenre szükség van — mondja kései versutalásaiban a költő —, akár létezik, akár nem.

— „*ha százszor nincsen, akkor is
Istenre bízom a világot*”

— „*nekem sikerült...
hogy csupán száraz kenyeret egyem
az Isten testén való osztózásnál*”

— „*Atyát hívtál elesten,
embert, ha nincsen Isten*”

— „*Ő az, hogy nincs nagyobb
Kinél nincs nagyobb.*”

A szkepszis intellektuális álláspontját, a „nem tudom”-ot, a hit felé billenti az árvaság.

A *Nem emel föl*, a *Bukj föl az árból* és a *Négykézláb másztam* három könyörgő-viaskodó egzisztencialista verse már a keresztény szem-

léletet megközelítő költemény. Az elsőben kéri Istent, hogy *fogadja fiának*, hogy segítse őt egyaránt a *hitben és tagadásban*, hogy *akik szeretik, szeressék őt jobban*. Mentségére elmondja, hogy *az Isten gondjait magára vette*, ami nem túlzás, csupán az imitatio Christi egy költői formája. A vers végkifejlete a *feláldozást* már elrendeltettnek veszi, és valószínűleg az enyhülésért, a beteljesítő szép halálért könyörög. (Szent Ágoston, Luther, Kálvin távoli szava visszhangzik a versben.)

Bukj föl az árból

A *Bukj föl az árból* könyörgés olyan állapotot rögzít, amikor a *lelki kínok* minden fizikai szenvedésnél mélyebbek az emberben. Mert a kínok nemcsak a lét és nemlét határterületének gyilkos fegyverei, hanem annak a gyötrődő tudatnak is, hogy mindez másként lehetne, hiszen Istennek hatalmában állna a helyzetet feloldani, a fájdalmakat enyhíteni. És nem teszi. A költemény végén a költő farkasszemet néz Isten *emberarcú hiányával*. Hogyan értendő ez? Az emberarcú Isten: Krisztus. De nem vele néz farkasszemet József Attila, hanem, ha úgy tetszik, a hült helyével, a hiányával. Nem arról van szó, hogy Krisztus nem létezik, hanem arról, hogy amikor szüksége van rá, nincs ott, nem segít a költőn.

A *Négykézláb másztam* a még mindig pislákoló remény verse. Az erőt és minden okot magában foglaló Isten úgy segít a négykézláb mászó, már-már magatehetetlen költőn, hogy megérteti vele, önmagának kell magán segítenie.

A *Bukj föl az árból* utolsó jajkiáltásának, az egyedüllétnek feloldása ez a vers, mert az isteni szándéknak tulajdonítja elárvulását: „Úgy van velem, hogy itt hagyott magamra”. Igen, noha hozzá kell tennünk azt, hogy a versben is jelentkező életrajzi motívum szerint a költő — amikor ezt a költeményt írta — ismét megbizonyosodott arról, hogy szeretik. S ennek az emberi, női szeretetnek az árama járja át a verset. Gondoljunk most vissza a *Hogyha golyóznak a gyerekek* két sorára:

*„S tudom is, miért szeret engem —
tetten értem az én szívemben.”*

„Szürkület”-versek

A szeretet nem azonos a szerelemmel, de összefügg vele. Amikor az ifjú költő érezte, hogy szeretik, szerette Istent. Amikor az érett költő ismét érezte, hogy szeretik, megpróbált Istenhez visszatalálni. Van ezenkívül egy töredék, időben 1923-ból, de érületben akár a legutolsó évbe is beillő vers. A *Furcsa fohász a sínek között* kezdetű költemény rokon lemondást tükröz 1937 késő őszenek, kora telének verseivel. *Szürkület*-verseknek neveznénk ezeket: a *Le vagyok győzve*, a *Szürkület*, a *Karóval jöttél*, a *Talán eltűnök hirtelen* és az *Íme, hát megeltem hazámat* című költeményeket. Ezeknek a verseknek mindegyike egy sorshelyzetet rögzít: a költő a halál küszöbén áll, ereje nincs a további harchoz, segítséget Isten-

től, embertől nem kér, nem remél már. A *Furcsa fohász a sínek között* első két strófája pedig ez:

*„Te a lelkek összessége
Fönn az égbe
Lenn az égbe, mindenségbe —
Meghallgatsz-e, Istenem?*

*Itt feküszöm elhagyottan,
Krisztus voltam,
Beteg nárcisz eldobottan
Halhat így magában el.”*

Számunkra nem érdektelen Isten meghatározása: a lelkek összessége a mindenségben.

Rowse, az Erzsébet-kor nagy tudósa nőgyűlölő volt. Egyik előadását Shakespeare-ről így kezdte: „Bármennyire is szeretném bebizonyítani, hogy Shakespeare a férfiakat kedvelte és nem a nőket, versei és színdarabjai mögé nézve az ellenkezőjét látom”. Én most azt kockáztatnám meg, hogy: bármennyire szeretné bárki is bebizonyítani, hogy József Attila marxista istentagadó volt, avagy buzgó hívő, én mindkettőnek ellenkezőjét látom. Nem teremtett rendszereket, tartósan nem hitt rendszerekben — csak időről időre —, nem sikerült a világot maga vagy a mások számára összeraknia, de egy-egy vers erejéig megteremtette az áhított harmóniát. Istenhittel nőtt fel, ezt korai verseiben elmélyítette, aztán tagadta. Tagadását animista panteizmusban oldotta fel, amely mellett marxista korszakában is kitartott.

Élete utolsó évében visszakapaszkodott a személyes Istenhez, majd az Istenarc összemósódott lezáródó szemei előtt, ugyanúgy mint olykor korábban is.

Tisztelt Olvasóink!

A Vigilia Kiadóhivatal és Szerkesztőség
telefon- és fax-száma várhatóan
1998. június 1-től megváltozik.

Az új telefonszám: 317-7246

Az új faxszám: 317-7682